
Bases teòriques d'una metodologia comunicativa

Alfons Medina, Esther Oliver i Iolanda Tortajada¹

Resum: La metodologia comunicativa és una elaboració teòrica i aplicada a partir de les diferents investigacions i publicacions que hem realitzat des del CREA (*Centre de Recerca Social i Educativa* de la Universitat de Barcelona) en els últims anys. Aquesta proposta se sustenta en una sèrie de pressupòsits teòrics: les aportacions dialògiques i comunicatives del CREA, la teoria de l'acció comunicativa de Habermas, aspectes rellevants de les teories hermenèutiques, de la filosofia del llenguatge o de l'interaccionisme simbòlic.

En aquesta comunicació presentem alguns aspectes per a la investigació social crítica i transformadora: subjectes amb capacitats universals de llenguatge i d'acció; desaparició del pressupòsit de jerarquia interpretativa per part de la persona investigadora; actitud realitzativa de la persona investigadora, processos d'enteniment mitjançant argumentacions guiades per pretensions de validesa i reconeixement intersubjectiu d'aquestes.

Una investigació orientada de manera comunicativa permet explicar i comprendre els canvis socials que s'estan produint, determinant les barreres que dificulten els processos comunicatius mitjançant els quals les persones transformen les seves vides i els seus contextos socials; aportant les veus de les persones participants i contribuint, per tant, a la democratització del coneixement i la mateixa investigació científica.

¹ Alfons Medina és doctorand en Sociologia, becari d'investigació del Dept. de Teoria Sociològica, Filosofia del Dret i Metodologia de Ciències Socials de la UB i membre del CREA; Esther Oliver és doctoranda en Sociologia i membre del CREA; Iolanda Tortajada és sociòloga, doctora en Pedagogia i membre del CREA.

1. Introducció

La metodologia comunicativa és el producte de les elaboracions teòriques del CREA a partir de la discussió teòrica així com de la pràctica investigadora al llarg dels últims anys.²

Des de les ciències socials s'han fet diferents propostes teòriques que estudien el component comunicatiu i dialògic que està present a les societats modernes. Veiem com a les propostes de Habermas, Giddens, Beck, Castells o Freire hi ha anàlisis que tenen en compte aquests processos, ja sigui per apuntar teories explicatives generals de la societat, propostes en el camp normatiu o reflexions en l'àmbit de la mateixa reflexió científica o pedagògica. La innovació del CREA en aquest sentit, no ha estat només presentar propostes generals de tipus teòric que analitzen els processos dialògics i comunicatius que s'estan produint a les nostres societats, sinó també fer una aportació metodològica que vagi connectada als processos dialògics i comunicatius.

La metodologia comunicativa ens dona els instruments que connecten la teoria i la pràctica investigadora. El paradigma comunicativocrític que proposem pretén validar les interaccions que es produeixen a la societat, mostrant especial atenció en relació amb aquells elements que provoquen l'exclusió social o aquells factors que la transformen.

En la societat es donen pràctiques dialògiques o comunicatives que serveixen als subjectes per a desenvolupar les seves vides a partir de processos de canvi personal i social. Pretenem que amb el desenvolupament de les nostres teories i aproximacions metodològiques es

² Algunes de les investigacions que han possibilitat el procés de reflexió i l'elaboració teòrica d'aquesta proposta metodològica han estat: "Participació i no participació en l'educació de persones adultes", 1994-1997. UNESCO/CIDE/Departament Benestar Social de la Generalitat de Catalunya/ Conselleria d'Educació de la Xunta de Galícia. "Habilidades Comunicativas y Desarrollo Social". 1995-1998. DGICYT. "University Adult ACCESS and Exclusion. 1998-2000". Targeted Socio-Economic Research Program. Area II Research on Education and Training. R+D. "Manual Europeu sobre els canals de difusió de la informació de persones adultes. 1996-1998". Comissió Europea. Programa Socrates. "Informe sobre les metodologies utilitzades en l'àmbit de l'educació i l'exclusió social" 1998. CIRIT. APEL. "Acreditació i avaluació de l'aprenentatge experiencial previ. 1996-1999". Comissió Europea. Programa Sòcrates. "Mar: Mujer i Arte contemporaneo. 1998-2000". Comissió Europea. Programa Sòcrates. En la mateixa línia, s'han presentat comunicacions i ponències a congressos nacionals i internacionals amb els aspectes més rellevants bé a nivell teòric o a nivell pràctic. Es poden trobar resums d'aquestes propostes a Díez, J.; Medina, A; Sordé, T. 2000. "Metodologia Comunicativa", dins les I Jornades de Investigació en Educació de Persones Adultas, Barcelona: El Roure, així com a Medina, A; Santa Cruz, I. "Cap a una metodologia comunicativa", dins *Revista Catalana de Sociologia*, Gener-Març, 2000.

poden fer evidents aquestes pràctiques comunicatives, i així contribuir també a la seva potenciació. Però és només mitjançant les interpretacions, reflexions i teories de les persones participants que es podrà tenir un accés més directe a la realitat que es vol estudiar i transformar. És per això que ens acostem a una definició de racionalitat intersubjectivament compartida. Només a partir d'un procés d'entesa establert a través del diàleg entre els diferents actors socials podem acostar-nos a una metodologia comunicativa.

Seguidament analitzarem les implicacions metodològiques que comporten els diferents paradigmes o teories que han tingut més rellevància en la teoria sociològica i que són bàsiques per entendre la base teòrica en què es fonamenta la nostra proposta de metodologia comunicativa.

2. Diferents paradigmes a la sociologia i les seves implicacions metodològiques

El següent quadre presenta la situació dels diferents paradigmes en els quals s'han centrat la major part de les investigacions en el camp de les ciències socials. A partir dels aspectes clau en el seu desenvolupament es pot descriure amb quin tipus d'investigació i amb quin tipus d'objectius ens trobarem.

Com en tot intent de síntesi, i amb un clar criteri analític i comparatiu, aquesta taula no pot reflectir tota la diversitat i complexitat entre els diferents paradigmes. Algunes, possiblement no s'ajusten amb exactitud als tipus ideals-purs que mostrem, però esperem que pugui servir per tenir una panoràmica general i que indiquin les diferències més clares entre aquests. Ens proposem centrar el desenvolupament focalitzant-lo en una disciplina com la sociologia, que ens permetrà veure com es concreten en aquesta disciplina temes com el de l'objectivitat, les posicions ontològiques, epistemològiques i metodològiques en relació amb el coneixement, el tipus de racionalitat inherent a cada paradigma o el paper dels investigadors/res.

Resulta bastant complicat poder fer una anàlisi sistemàtica dels principals autors i situar-los en els diferents models, per dues raons. La primera, perquè històricament no podem parlar dels tres models alhora, ja que el pensament positivista va dominar el segle XIX i primera meitat del XX; els corrents comprensivistes en sociologia cobren molta força en la segona meitat del XX, i el paradigma criticocomunicatiu comença a créixer amb força i es consolida a finals del XX (Habermas és l'autor, encara viu, més citat i seguit en ciències socials).

Paradigmes a les ciències socials

Paradigma	Positivista	Comprensiu	Críticocomunicatiu
Objectiu científic	Explicació: Es volen explicar i descriure els fenòmens. Elaboració de lleis generals causals.	Comprendre la realitat. Saber el perquè de les coses.	Comprendre i explicar la realitat per a poder transformar.
Ontologia	La realitat existeix independentment dels pensaments i accions humanes.	La realitat és una construcció social que depèn dels significats i pensaments de les persones.	La realitat existeix independentment dels pensaments en el món objectiu, junt amb aquests. Els significats depenen de la intersubjectivitat de les interaccions humanes a partir d'un consens mitjançant pretensions de validesa.
Epistemologia	Els enunciats científics versen sobre realitats existents.	Els enunciats científics són construïts socialment.	Els enunciats científics són producte de l'acceptació en un diàleg intersubjectiu amb pretensions de validesa sobre algun tema problematitzat del món objectiu.
Objectivitat/subjectivitat	Objectivista: El mètode hipotètic-deductiu de la ciència és neutre.	Subjectivista: Utilització neutra del mètode.	Objectivitat: L'objectivitat resideix en la intersubjectivitat. No existeixen diferències jeràrquiques entre experts i llecs.
Concepte d'investigador/a	Subjecte → objecte L'investigador expert analitza els fets socials.	Subjecte → objecte Construcció de problemes sociològics. L'investigador estudia les altres persones per a comprendre les seves accions.	Subjecte → subjecte Actitud realitzativa de l'investigador participant com a parlant i oient en un diàleg intersubjectiu.
Relació subjecte/ Objecte	L'investigador (extern) tracta l'investigat (persona o fet social) com a part d'un ordre natural, obert a la investigació objectiva.	L'investigador tracta de comprendre els actes de la persona investigada interpretant-los.	Investigador/a i investigat/da estan al mateix nivell, tenen una relació horitzontal com parlant/oient en una situació ideal de diàleg.
Racionalitat	Instrumental	Instrumental	Comunicativa
Dificultats	Los dades formen part de la teoria. La realitat social no es pot analitzar com els factors físics.	Cauen en el subjectivisme o en les interpretacions pseudocientífiques.	L'afirmació de la inexistència d'un desnivell metodològicament rellevant pot ser conflictiva dins de la comunitat investigadora.
Conseqüències socials de la investigació.	L'investigador analitza, observa i descriu (des de fora) sense cap implicació ni intervenció en les conseqüències de la investigació; s'obvien perquè pertanyen a un altre estat de coses.	L'investigador s'implica i participa en el món de la vida de la persona observada sense que es produeixi una transformació d'aquest.	A través del diàleg totes les persones són participants i transformen els seus contextos.

La classificació sempre resulta complicada; per exemple, podríem traçar una línia que lligués un cert pensament crític humanista des de Marx, passant per Gramsci, E.H.Thompson i la historiografia marxista anglesa, l'Escola de Frankfurt fins arribar a Habermas, que és l'autor central en ciències socials a les acaballes d'aquest segle, i a partir del qual se sustenten les teories més crítiques de l'actualitat (Giddens et al. 1994); però també des de diferents teories se situa Marx com a teòric positivista, i les teories de Habermas, deuen quasi més a Weber o Mead, per citar dos dels autors més importants, que a Marx.

Un altre element a tenir en compte en referència a autors clàssics de la sociologia, com Marx, Weber o Durkheim, ens porta a la conclusió que amb una obra i un pensament tan ampli és molt difícil limitar-los a un model en concret.

En ocasions s'ha situat a Durkheim en l'origen de l'orientació estructural de la sociologia i a Weber en la perspectiva més subjectivista. També se situa el sociòleg francès en la base de les metodologies quantitatives d'investigació i el sociòleg alemany en el fonament de les qualitatives.

En aquesta visió simplificadora, Durkheim seria el pare del funcionalisme i estructuralisme, d'una concepció de societat sense persones o amb agents que són productes, no productors de les estructures i sistemes en què se socialitzen i viuen. Els fets socials serien estudiats com a coses i quantificables amb criteris estadístics (Durkheim 1982).

Si bé podem entendre possibles matisacions, realment tractar els fets socials com a coses, ha significat que molts sociòlegs i sociòlogues hagin vist en el mètode utilitzat per Durkheim una interpretació positivista d'acostar-se al coneixement científic, ja que prenent els fenòmens socials com a elements del món natural, li permetrà fugir del subjectivisme dels fenòmens socials i poder establir lleis generals causals que intenten oferir models explicatius dels fenòmens socials.

Pel contrari, Weber seria el pare de la sociologia fenomenològica i els seus derivats, d'una concepció de societat construïda per les accions de les persones. El seu estudi de la societat requereix les veus d'aquests subjectes recollides en diferents metodologies qualitatives d'investigació.

Però aquesta visió pot ser massa simplificadora, ja que el primer Durkheim és bastant funcionalista, però en canvi, en la seva sociologia de les idees religioses se centra més en la consciència i en els processos d'interacció.

Weber, per exemple, que és agafat com a *subjectivista* i *qualitatiu* farà aportacions rellevants a l'estudi posterior sistèmic i funcionalista de Parsons.

Això no obstant, les teories sociològiques que remarquen el paper actiu dels subjectes han de tenir en compte les aportacions de la teoria de l'acció de Weber. Per a aquest autor, la sociologia comprensiva ha d'ocupar-se de la interpretació de l'acció social, ja que considera l'acció com una conducta humana a la qual els subjectes vinculen un sentit subjectiu (Weber 1992).

3. Paradigma positivista

El positivisme és un paradigma que neix de l'intent d'equiparar les ciències socials amb els estudis dedicats a l'àmbit natural i físic. Els primers estudis que podem considerar sociològics es realitzen al segle XIX, paral·lelament al desenvolupament de la societat industrial. Es considera Comte com l'autor que posa les bases del positivisme filosòfic que, a grans trets, té com a característica general el monisme metodològic, és a dir, independentment que puguin existir múltiples disciplines, la característica principal que les lligarà a totes serà el mètode únic; aquest mètode serà el mètode científic existent, o sigui que se seguirà el mètode de les ciències naturals i s'hauran d'establir connexions causals entre els diferents fets o fenòmens particulars i les lleis generals (Comte 1982).

El positivisme clàssic ha tingut molta influència en les ciències socials i en la sociologia en particular, des del seu naixement. Aquestes influències s'han de caracteritzar fent algunes matisacions. Pocs autors, escoles o teories, prenen *stricto sensu* el positivisme de Comte per aplicar-lo als seus models explicatius. L'aplicació del positivisme té un pes relatiu diferent. Durant la primera meitat del XX sorgirà entorn a l'anomenat Cercle de Viena i el neopositivisme lògic, un impuls de les principals característiques del positivisme que influiran no tant en paradigmes sociològics d'una manera global, sinó en les teories de diferents autors i diferents disciplines, de la sociologia, l'economia, la història o la psicologia. (Hempel 1988)

De manera general, s'ha de remarcar la importància que diferents principis del positivisme van tenir, sobretot la teoria estructural-funcionalista en antropologia i sociologia, i que va ser la dominadora durant les dècades dels quaranta als seixanta d'aquest segle. Des d'aquestes teories es proposaran models o lleis generals, encara que sense aplicar la lògica formal, i es realitzaran explicacions causals de la societat.

4. Paradigma comprensiu

El paradigma comprensiu pretén, des de la seva concepció del mètode científic, no una explicació (*Erklären*) sinó la interpretació i comprensió dels fenòmens socials (*Verstehen*), de les interrelacions socials com a orientació recíproca de les accions dels individus. L'assignació de significat a les experiències, que implica una mirada reflexiva sobre l'acte per part dels actors, és un fenomen que només pot aplicar-se, per dir-ho d'alguna manera, retrospectivament, sobre actes ja realitzats.

Tot intent d'explicació (en el sentit del positivisme) queda fora de lloc dins d'aquest paradigma o model d'aproximació al coneixement. La comprensió de la conducta dels altres pot examinar-se com un procés de tipificació pel qual l'actor aplica esquemes interpretatius agafats amb la finalitat de captar els significats d'allò que realitzen.

Aquests anàlisis no tindran en compte parts importants tant de la subjectivitat i dels seus contextos com dels seus condicionants estructurals.

Tant les diferents escoles o tradicions que s'emmarcarien dins del positivisme com de l'hermenèutica pressuposen una relació essencialment passiva entre el subjecte i l'objecte: en el primer cas, el fonament es troba en l'experiència dels sentits; en el segon, en les ideacions que consideren diferents de l'experiència i que informen d'aquesta.

La sociologia comprensiva s'ha alimentat de les teories de Weber. Aquest va insistir en la comprensió com a mètode característic de les ciències, que ens representa els seus objectes amb una significativitat que no té lloc a les ciències naturals. Aquesta significativitat permet identificar i seleccionar aquests objectes, i l'investigador arriba a la comprensió d'aquest significat perquè pot compartir amb l'objecte els valors que atribueixen el significat.

Altres teories que en la sociologia s'han basat en la tradició comprensiva són la sociologia fenomenològica de Schütz (Schütz 1974), la construcció social de Berger i Luckmann (Berger i Luckmann 1988) i l'etnometodologia de Garfinkel (Garfinkel 1967), si hem d'assenyalar les que més han influït en la moderna teoria sociològica.

5. Paradigma comunicatiu

Per a Habermas les ciències socials són hermenèutiques i nomològiques, però complementades per una tercera temptativa: el paradig-

ma comunicatiu. La teoria de l'acció comunicativa està vinculada per una banda, a un concepte de racionalitat (racionalitat comunicativa) que supera la visió subjectivista, ja que una versió purament hermeneùtica posa fora de joc la possibilitat d'analitzar la conducta social en termes que vagin més enllà dels actors situats en tradicions particulars i que tinguin significació explicativa en relació amb aquestes (Habermas 1987; 1996).

Autors com Giddens, Habermas o Beck segueixen en les seves teories els plantejaments que estem presentant. Atorguen als subjectes un paper clau en el procés de construcció social i en la creació de noves formes d'organització social que transformin l'actual marc.

Aquest paradigma és la base sobre la qual se sustenta la nostra proposta de metodologia comunicativa, encara que no sols ens basarem en les teories dels autors anteriorment esmentats i en els desenvolupaments teòrics i aplicats del CREA, sinó que són de gran rellevància les aportacions d'autors com Mead (1982) i Goffman (1970; 1987) en relació amb la interacció, les aportacions sobre el llenguatge d'Austin (1996), la teoria de la competència universal de Chomski (1976; 1977) o les aportacions de l'etnometodologia o de la sociologia comprensiva de Schütz (Schütz; Luckmann 1977)

De manera resumida presentem les aportacions teòriques més importants de la nostra proposta de metodologia comunicativa.

6. La metodologia comunicativa

La metodologia comunicativa se sustenta en una sèrie de pressupòsits teòrics:

- Subjectes amb capacitats universals de llenguatge i d'acció: les persones es consideren com a subjectes capaços d'elaborar interpretacions reflexives i creadors de cultura. Cal remarcar que no s'instrumentalitza les persones ignorant que són subjectes que interpreten les seves vides.
- Desaparició del pressupòsit de jerarquia interpretativa per la persona investigadora: els pressupòsits ontològics de les persones *investigades* poden tenir tanta solidesa o més que els dels mateixos investigadors.
- Actitud realitzativa de la persona investigadora: l'investigador participa en el procés comunicatiu en la mateixa situació que les persones investigades per poder comprendre o explicar els fenòmens socials.

- Processos d'entesa mitjançant argumentacions guiades per pretensions de validesa: prenem part en aquests processos amb l'objectiu d'arribar a acords i basant-nos en arguments que creiem vàlids, defugint qualsevol tipus de coacció.
- Reconeixement intersubjectiu d'aquestes pretensions de validesa: aquest aspecte és el que valida l'acte comunicatiu en si mateix. Es produeix un acte comunicatiu en el sentit que proposem quan es dona un acord intersubjectiu sobre les pretensions de validesa plantejades en els móns objectiu, subjectiu i/o social. En aquest reconeixement intersubjectiu del tema plantejat és on té lloc la superació de la subjectivitat de l'investigador.

Una proposta metodològica d'aquest tipus ofereix un nou sentit de conèixer científicament des de les ciències socials i a més permet fer-ho mantenint l'objectivitat del coneixement, obrint una nova perspectiva d'anàlisi en la discussió de diferents dualitats que s'han donat tradicionalment en la discussió teòrica a les ciències socials: estructura/acció; explicació/comprensió; objectivisme/subjectivisme.

Des d'una teoria i investigació comunicativa és possible explicar i comprendre els canvis socials que s'estan produint, determinant les barreres que dificulten els processos comunicatius mitjançant els quals les persones transformen les seves vides i els seus contextos socials; aportant les veus dels participants i contribuint, per tant, a la democratització del coneixement i la investigació científica.

Bibliografia

- AUSTIN, J.L. 1996. *Cómo hacer cosas con palabras*. Barcelona: Paidós.
- BECK, U.; GIDDENS, A.; LASH, S. 1997. *Modernización reflexiva: Política, tradición y estética en el orden social moderno*. Madrid: Alianza.
- BECK, U. 1998b. *¿Qué es la globalización? Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona: Paidós.
- BERGER, P.L.; LUCKMANN, T. 1988. *La construcció social de la realitat. Un tractat de sociologia del coneixement*. Barcelona: Herder.
- CHALMERS, A.F. 1987. *¿Qué es esa cosa llamada ciencia?* Madrid: Siglo XXI.
- CHOMSKY, N. 1976. *Aspectos de la teoría de la sintaxis*. Madrid: Aguilar.
- CHOMSKY, N. 1977. *Lenguaje y entendimiento*. Barcelona: Seix Barral.
- COMTE, A. 1982. *Discurs sobre l'esperit positiu precedit de les dues primeres lliçons del Curs de Filosofia Positiva*. Barcelona: Laia.
- CREA .1998. "Participación y no participación en educación de personas adultas en España, un enfoque comunicativo y crítico en investigación".

- Dins *Educação & Sociedade*. Any XIX, núm. 63. Sao Paulo: Cedes.
- D'AGOSTINI, F. 2000. *Analíticos y Continentales. Guía de la Filosofía de los últimos treinta años*. Madrid: Cátedra.
- DURKHEIM, E. 1982. *Las reglas del método sociológico*. Barcelona: Morata.
- ECHEVERRÍA, J. 1999. *Introducción a la Metodología de la Ciencia. La filosofía de la ciencia en el siglo XX*. Madrid: Cátedra.
- ECO, U. 1991. *Els límits de la interpretació*. Barcelona: Destino.
- FLECHA, R.; LLERAS, J.; MEDINA, A.; Puigvert, L. 1998. "Sociology of education from a communicative approach". XIV World Congress of Sociology. Organizada por la International Sociology Association del 26 de Julio al 1 de Agosto 1998. *Montreal*.
- FLECHA, R. 1997. *Compartiendo Palabras. El aprendizaje de las personas adultas a través del diálogo*. Barcelona: Paidós.
- FREIRE, P; 1997, *A la Sombra de este Árbol*. Barcelona: El Roure.
- GARFINKEL, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood-Cliffs (N.J.): Prentice-Hall.
- GIDDENS, A. 1987. *Las nuevas reglas del método sociológico. Crítica positiva de las sociologías interpretativas*. Buenos Aires: Amorrortu.
- GIDDENS, A; HABERMAS, J.; JAY, M; McCarthy, T.; Rorty, R.; Wellmer, A; Whitebook, J. 1994. *Habermas y la Modernidad*. Madrid: Cátedra.
- GOFFMAN, E. 1970. "La naturaleza de la deferencia y el proceder en *Ritual de la interacción*". Dins *Tiempo contemporáneo*. Págs. 48-89. Buenos Aires.
- GOFFMAN, E. 1981. *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Buenos Aires: Amorrortu.
- GOFFMAN, E. 1987. *Façons de parler*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- HABERMAS, J. 1987. *Teoría de la acción comunicativa. Racionalidad de la acción y racionalización social (Vol. I). Crítica de la razón funcionalista. (Vol. II)*. Madrid: Taurus.
- HABERMAS, J. 1990. *La lógica de las ciencias sociales*. Madrid: Tecnos.
- HABERMAS, J. 1994. *Teoría de la acción comunicativa: complementos y estudios previos*. Madrid: Cátedra.
- HABERMAS, J. 1996. *Conciencia Moral y Acción Comunicativa*. Barcelona: Península.
- HABERMAS, J. 1999. *La Inclusión del Otro*. Barcelona: Paidós Básica.
- HEMPEL, 1988. *Fundamentos de la formación de conceptos en ciencia empírica*. Madrid: Alianza.
- HOLLIS, M. 1998. *Filosofía de las ciencias sociales*. Barcelona: Ariel.
- KUHN, T.S. 1975. *La Estructura de las Revoluciones Científicas*. México: FCE.
- MARDONES, J.M, ARSUA, N. 1983. *Filosofía de las Ciencias Humanas y Sociales*. Barcelona: Fontamara.
- MEAD, G.H. 1982. *Espíritu, Persona y Sociedad. Desde el punto de vista del*

Bases teòriques d'una metodologia comunicativa

- conductismo social*. Barcelona: Paidós.
- MERTON, R.K. 1990. *A hombros de gigantes*. Barcelona: Península.
- POPPER, K. 1985. *El coneixement objectiu*. Barcelona: Edicions 62.
- SEARLE, J. 1997. *La Contrucción de la realidad social*. Barcelona: Paidós Básica.
- SCHUTZ, A; LUCKMANN, T. 1977. *Las estructuras del mundo de la vida*. Buenos Aires: Amorrortu.
- SCHUTZ, A. 1974. *Estudios sobre teoría social*. Buenos Aires: Amorrortu.
- WEBER, M. 1985. *El problema de la irracionalidad en las ciencias sociales*. Madrid: Tecnos.
- WEBER, M. 1992. *Economía y Sociedad. Esbozo de sociología comprensiva*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- WELLMER, A. 1994. *Ética y Diálogo. Elementos del juicio moral en Kant y en la ética del discurso*. Barcelona: Anthropos.

